

СУТНІСТЬ ЦИВІЛЬНИХ ПРАВОВІДНОСИН

Слід зазначити, що категорія правовідносин традиційно привертала увагу багатьох фахівців у сфері загальної теорії права [1], а також в окремих галузях права [2], і насамперед – права цивільного, де щодо сутності, утримування, видів і елементів правовідносин були висловлені різні точки зору [3].

Як уявляється, найбільше ґрунтовно питання про сутність цивільних правовідносин було досліджено О.С. Іоффе. Зокрема, він звертав увагу на те, що правовідносини є способом перетворення або умовою існування суспільних відносин. Якщо суспільні відносини існують спочатку самі по собі, потім перетворюються на правовідносини, а потім – якщо втрачають юридичний характер – зберігаються як відносини суспільні. У цьому разі правовідносини виступають як спосіб перетворення суспільних відносин. Якщо суспільні відносини періодично виникають і припиняються за наявності певної сукупності зовнішніх обставин, але при цьому завжди виникають як правовідносини, припиняючись одночасно з тим, як вони втрачають юридичний характер, правовідносини виступають як умова існування суспільних відносин [4, с. 524-526].

Крім того, правовідносини є умовою руху й способом конкретизації суспільних відносин. Суспільні відносини, що вимагають юридичного оформлення на різних стадіях існування, передбачають різні види правовідносин як умови свого руху. Правовідносини, опосередковуючи рух відносин суспільних, є в той самий час способом конкретизації як суб'єктного складу цих відносин, так і тих функцій, які їхні учасники повинні виконувати щодо один одного.

Але крім того, що правовідносини втілюють у собі перераховані вище риси, вони самі по собі також є відносинами суспільними – такими, яким притаманні свої власні специфічні ознаки й властивості.

До цих специфічних рис правовідносин може бути віднесено, насамперед, те, що будь-які правовідносини існують як відносини між конкретними особами. Учасників правовідносин завжди можна визначити конкретно, оскільки вони є конкретними особами, відносини між якими виникають завдяки певним зовнішнім обставинам і які одержують юридичну форму.

Крім цього, будь-які правовідносини юридично закріплюють взаємну поведінку їхніх учасників. Поведінка суб'єктів правових відносин не тільки взаємно обумовлена, але також є юридично закріпленою. Саме тому функції учасників правовідносин, на відміну від функцій учасників суспільних відносин, завжди точно визначені. Звідси випливає така ознака правових відносин: вони нерозривно пов'язані з нормами права, які встановлені або санкціоновані державою. Суспільні відносини тому й стають відносинами правовими, що вони врегульовані нормами права. Будучи врегульованими нормами права, установленними або санкціонованими державою, суспільні відносини стають правовідносинами, а потім, завдяки наявності нормативної основи, правовід-

носини при їх реалізації забезпечуються можливістю застосування державного примусу.

З урахуванням сукупності цих ознак правовідносини визначаються як суспільні відносини особливого роду, що виникають між конкретними особами, взаємна поведінка яких закріплена юридично й здійснення якої забезпечується чинністю державного примусу [4, с. 528].

У сучасній літературі із загальної теорії права до характерних ознак правовідносин звичайно належать такі їхні властивості:

1) Правовідносини виникають, змінюються й припиняються тільки на підставі правових норм, які безпосередньо породжують правовідносини, і реалізуються через них. Між цими феноменами існує причинний зв'язок.

2) Саме в правовідносинах досягається мета правових норм, виявляється їх реальна чинність і ефективність.

3) Суб'єкти правовідносин взаємно зв'язані між собою юридичними (суб'єктивними) правами й обов'язками. Цей зв'язок, по суті, і є правовідносинами, у межах яких праву однієї сторони кореспондується обов'язок іншої, і навпаки.

4) Правові відносини – ця завжди двосторонній зв'язок, бо сама норма права має характер надання права й накладення обов'язку, вона завжди когось уповноважує, а комусь зобов'язує певну поведінку.

5) Правовідносини мають вольовий характер. Правовідносини, перш ніж з'явитися, проходять через свідомість і волю людей. Лише в окремих випадках суб'єкт може не знати, що став учасником правових відносин.

6) Правовідносини охороняються державою. Інші суспільні відносини такого захисту не мають. Звичайно, зовсім не у всіх правовідносинах держава зацікавлена (наприклад, у правових відносинах, які виникають із правопорушень), але інтерес держави полягає в цьому разі в тім, щоб ці соціальні ексцеси належним чином вирішувалися, винні особи зазнавали покарання та т. ін.

7) Правовідносини відрізняються індивідуалізацією суб'єктів, персоніфікацією прав і обов'язків. Правовідносини не безособовий абстрактний зв'язок, це завжди конкретні відносини між конкретними особами. Сторони, як правило, відомі, а їхні дії скоординовані. Цього немає в інших суспільних відносинах, які не настільки формалізовані й упорядковані [5, с. 475-477; 6, с. 127].

З урахуванням зазначених ознак правовідносини визначаються як урегульовані нормами права вольові суспільні відносини, що виражаються в конкретному зв'язку між уповноваженим і зобов'язаним суб'єктами – носіями суб'єктивних юридичних прав, обов'язків, повноважень і відповідальності – і забезпечуються державою [7, с. 374-375]. У більше короткому варіанті визначення правовідносини характеризуються як специфічні вольові суспільні відносини, що виникають на основі відповідних норм права, учасники яких взаємно зв'язані суб'єктивними правами і юридичними обов'язками [8, с. 190].

На цій загальнотеоретичній (методологічній) основі цивільні правовідносини, у свою чергу, можуть бути визначені як суспільні відносини, урегульовані нормами цивільного права, або як заснований на нормах цивільного права

правовий зв'язок між юридично рівними, майново й організаційно незалежними суб'єктами, які виступають як носії суб'єктивних цивільних прав і обов'язків [9, с. 74; 10, с. 50].

До основних специфічних (галузевих) ознак цивільних правовідносин належать такі обставини:

1) учасники цивільних правовідносин щодо один одного виступають як юридично рівні суб'єкти, що володіють організаційно-правовою й майновою відособленістю;

2) цивільні правовідносини – це правовий зв'язок, що складається з приводу матеріальних і нематеріальних благ;

3) відносини сторін урегульовані на принципах ініціативи учасників у встановленні правовідносин і диспозитивності правового регулювання;

4) учасники цивільних правовідносин виступають як носії суб'єктивних цивільних прав і обов'язків;

5) захист суб'єктивних прав і спонука до виконання суб'єктивних обов'язків здійснюється за допомогою впливу на матеріальну сферу учасників і, як правило, у позовному порядку;

6) підстави виникнення, зміни й припинення цивільних правовідносин значною мірою відрізняються від юридичних фактів в інших галузях права по видах, утримуванню й характеру правових наслідків. Зокрема, це виражається в тім, що головною підставою виникнення правового зв'язку між суб'єктами цивільного права є цивільно-правовий договір, а також інші правомірні дії. Крім того, цивільні права й обов'язки виникають не тільки з підстав, передбачених законом і іншими правовими актами, але також з дій суб'єктів цивільного права, які хоча й не передбачені законодавством, але внаслідок його загальних засад і змісту породжують відповідні правовідносини [9, с. 75].

Цивільні правовідносини становлять собою складну правову категорію, що складається з трьох обов'язкових елементів: суб'єктів, об'єкта, змісту. У сукупності ці елементи йменують “складом правовідносин”.

Слід зазначити, що в працях із загальної теорії права в число елементів правовідносин (склад правовідносин) останнім часом нерідко включають також підстави їх виникнення (юридичні факти), відзначаючи при цьому, що доцільно вести мову не про “склад” або “елементи” правовідносин, а про “структуру правовідносин” [7, с. 377-378]. Така позиція, безумовно, становить інтерес під кутом зору дослідження проблематики, пов'язаної із загальною теорією правовідносин. Однак у цивілістиці під структурою цивільних правовідносин традиційно розуміється будова взаємозалежних суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, що становлять правовий зв'язок [11, с. 380-382]. Саме на цій основі нерідко проводиться класифікація цивільних правовідносин як відносин особливого структурного типу [12, с. 95; 4, с. 548], що характеризуються особливістю цивільно-правового регулювання [13, с. 77-78; 4, с. 542] й т. ін. Тому уявляється доцільним виходити з розуміння складу цивільних правовідносин як такого, що включає у свій склад три основних (і обов'язкових) елементи: 1) суб'єкти правовідносин; 2) об'єкт правовідносин; 3) зміст правовідносин.

Суб'єктами цивільних правовідносин є його учасники, якими можуть виступати фізичні особи, юридичні особи, держава, а також інші соціальні утворення.

Необхідною умовою участі особи в цивільних правовідносинах є наявність у неї цивільної правоздатності, що звичайно розуміється як соціально-правова можливість (здатність) особи бути учасником цивільних правовідносин або загальна здатність особи мати цивільні права й обов'язки [14, с. 37; 15, с. 10-20].

Об'єктом цивільних правовідносин є те матеріальне або нематеріальне благо, з приводу якого ці правовідносини виникають.

Іноді під об'єктом цивільних правовідносин розуміють поведінку його учасників. Однак такий підхід звужує характеристику цього елемента правовідносин, загострює увагу тільки на предметі впливу правових норм. Тому більше правильним уявляється визначення об'єкта через вказівку на ті блага, які становлять інтерес для суб'єктів цивільного права, що вступають заради цих благ у певні відносини [4, с. 581].

Утримування цивільних правовідносин може бути охарактеризоване з двох позицій – соціальної і юридичної.

Соціальним утримуванням цивільних правовідносин є ті суспільні відносини, юридичною формою яких є даний правовий зв'язок. Під юридичним утримуванням цивільних правовідносин розуміються суб'єктивні права й обов'язки їхніх учасників [14, с. 78-81].

Література

1. Див., напр.: Александров Н.Г. Некоторые вопросы учения о правоотношении // Тр. науч. сессии Всесоюз. ин-та юрид. наук, 1-6 июля 1946 г. – М., 1948; Толстой Ю.К. К теории правоотношения. – М., 1959; Явич Л.С. Право и общественные отношения. – М., 1971; Назаров Б.Л. Социалистическое право в системе социальных связей. – М.: Юрид. лит., 1976; Халфина Р.О. Общее учение о правоотношении. – М.: Юрид. лит., 1975; Бурлай Е.В. Нормы права и правоотношения в социалистическом обществе. – К., 1987; Протасов В.Н. Правоотношение как система. – М., 1991; Селіванов В., Діденко Н. Правова природа регулювання суспільних відносин // Право України. – 2000. – № 10. – С. 20-25.
2. Пилипенко П.Д. Проблеми теорії трудового права: Монографія. – Л., 1999.
3. Див., напр.: Советское гражданское право. Ч. 1 / Под ред. В.А. Рясенцева. – М., 1986. – С. 69; Гражданское право: Учебник: В 2 т. Т. 1 / Под ред. Е. А. Суханова. – М.: БЕК, 1998. – С. 45 і наст.; Тархов В.А. Гражданское право. – Чебоксары, 1997. – С. 97 і наст.
4. Иоффе О.С. Правоотношение по советскому гражданскому праву // Иоффе О.С. Избранные труды по гражданскому праву. – М.: Статут, 2000. – 648 с.
5. Теория государства и права: Курс лекций / Под ред. Н.И. Матузова, А.В. Малько. – М., 1997. – 720 с.
6. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави: Посіб. для студ. – 2-е вид. – К., 1994. – 325 с.
7. Скакун О.Ф. Общая теория государства и права. – Х.: Консум – Ун-т внутр. дел, 2000. – 704 с.
8. Загальна теорія держави і права: Навч. посіб. / За ред. В.В. Копейчикова. – К., 1997. – 520 с.
9. Див., напр.: Харитонов Е.О., Саниахметова Н.А. Гражданское право: Частное право. Цивилистика. Физические лица. Юридические лица. Вещное право. Обязательства. Виды договоров. Авторское право. Представительство: Учеб. пособие. – К.: А.С.К., 2001. – 756 с.
10. Цивільне право України. Ч. 1: Підруч. для студ. юрид. спеціальностей вищих закладів освіти / Ч.Н. Азімов, М.М. Сибільов, В.І. Борисова та ін.; За ред. Ч.Н. Азімова, С.Н. Приступи, В.М. Ігнатенка. – Х.: Право, 2000. – 368 с.

11. Див., напр.: Яковлев В.Ф. Структура гражданского правоотношения // Антология уральской цивилистики. 1925 – 1989: Сб. ст. – М.: Статут, 2001. – 511 с.
12. Див., напр.: Акназий С.И. Основные вопросы социалистического гражданского права: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук // Вестник ЛГУ. – 1947. – № 12. – С. 95.
13. Див., напр.: Аскназий С.И. Гражданское и административное право в социалистической системе воспроизводства // Учен. зап. ЛГУ. – Л., 1951. – Вып. 3. – С. 70-82. – (Сер.: Юридические науки).
14. Цивільне право України: Підручник: У 3 кн. Кн. 1 / За ред. Є.О. Харитоновна, А.І. Дрішлюка. – О.: Юрид. літ., 2005. – 412 с.
15. Советское гражданское право: субъекты гражданского права. / Под ред. С.Н. Братуся. – М.: Юрид. лит., 1984. – 288 с.

УДК 347.131(37)

В.С. Ковальська

ЮРИДИЧНІ ФАКТИ ЯК ПІДСТАВА ВИНИКНЕННЯ, ЗМІНИ ТА ПРИПИНЕННЯ ПРАВОВІДНОСИН У СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Людина протягом усього свого життя є учасником різного роду правовідносин: цивільних, сімейних, адміністративних, кримінальних та інших. Вони виникають, змінюються та припиняються внаслідок настання певних життєвих обставин – фактів. Вперше визначив поняття юридичних фактів Ф.К. Савіньї в роботі “Система сучасного римського права” як події, що зумовлюють виникнення та припинення правовідносин [1, с. 623].

У подальшому дослідженням інституту юридичних фактів займалися Й.О. Покровський, С.І. Реутов, В.Б. Ісаков, П.Ф. Єлісейкін, О.С. Іоффе, Д.Д. Грім, Н.М. Коркунова, Г.Ф. Шершеневич, Є.В. Васьковський, В.І. Синайський та інші. На їхню думку, юридичним фактом є конкретні життєві обставини, з якими норми права пов’язують виникнення, зміну та припинення правовідносин у різних сферах суспільства. Тобто в юридичній літературі розширився підхід науковців щодо трактування поняття юридичного факту. Так, по-перше, юридичним фактом є не лише подія, а життєві обставини, якими можуть бути як події, так і дії; по-друге, не життєві обставини взагалі, а саме конкретні; по-третє, вони є підставою не лише виникнення та припинення правовідносин, але й їх зміни. Зазначений підхід трактування юридичних фактів зберігся в теорії права майже в незмінному стані й сьогодні.

Безперечно в понятті юридичних фактів містяться і їх значення як підстави виникнення, зміни та припинення правовідносин, тому в юридичній літературі прийнято розрізняти правоутворюючі, правозмінюючі та правоприпиняючі юридичні факти. Так, правоутворюючі юридичні факти породжують виникнення у суб’єктів певних прав та обов’язків; правозмінюючі тягнуть за собою збільшення або зменшення обсягу прав та обов’язків, а правоприпиняючі – ліквідують певні права та обов’язки, носієм яких був суб’єкт до настання юридичних фактів [2, с. 143].